

SZELÉNYI IVÁN

A Kádár-korszak lehetőségei és korlátjai

– útinapló a hatvanas évek Magyarországból

2

Gondolatmenetem nem folytatható, ha nem esik szó az értelmiségről – illetve idővel a technokráciáról. A „nagy kiegyezés” másik lába ugyanis az értelmiség volt. Ezért is látom kiindulópontnak 1963-at: 1963. április 4-i amnesztiával a szabaduló rabok között sok volt az eminens értelmiségi (persze volt közöttük sok nem értelmiségi is), így Göncz Árpád, Bibó István, Mérei Ferenc. Ez a gesztus fontos nyitás volt az értelmiség (illetve a State Department, s általában a nyugati közvélemény) felé. De a börtönökből szabadulók egy nagyon megváltozott világba cseppentek, sokuk számára a legmegdöbbentőbb az volt, hogy rövid idő alatt mennyire feledésbe ment 1956 emléke, milyen mérvű volt a kollektív amnézia (a már 1960-ban szabadult **Eörsi Pisti** is panaszkolta ezt). A magyar értelmiség 1963. április 4-re már igencsak a kiegyezés útján volt. 1961 körül enyhülni kezdett az ideológiai légkör. Növekedett a publikációs szabadság, nem lehetett akármit publikálni, de már sok minden megjelenhetett nyomtatásban. A Valóság című folyóirat érdekesebb volt, mint manapság. Szűkebb szakmát tekintve: Szalai Sándor, Hegedüs András, Szántó Miklós már használhatta a „szociológia”

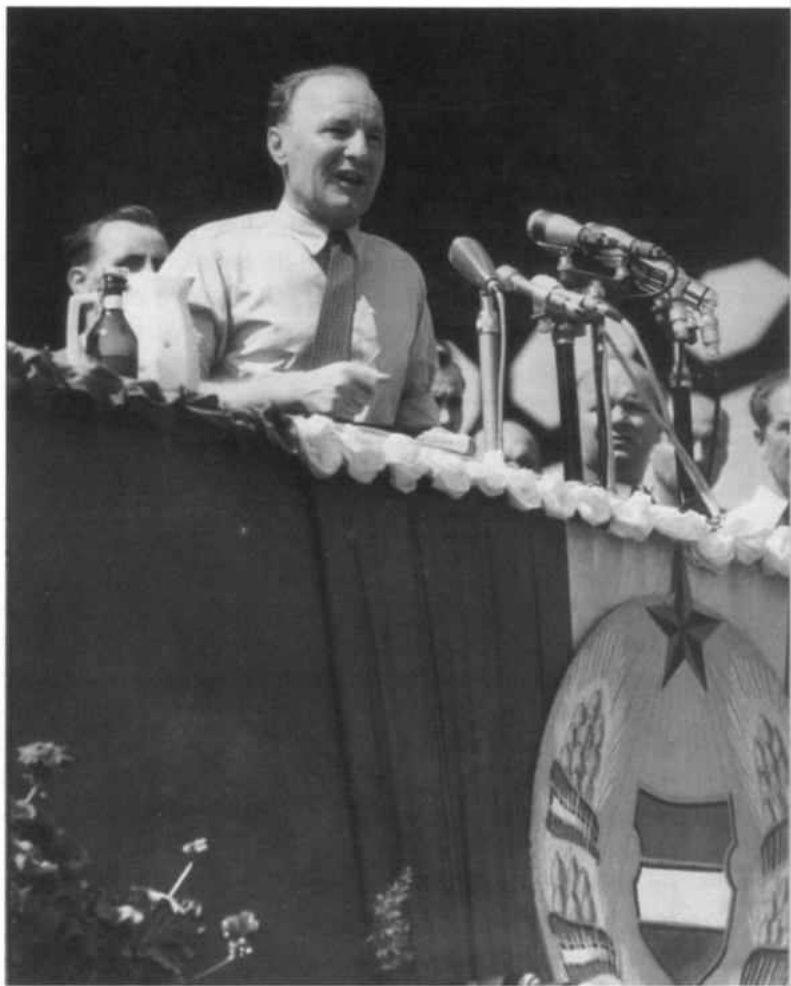
szót, ami 2–3 évvel korábban csak „burzsoá áltudomány” volt. 1963. március 15-én megalakult az MTA Szociológiai Kutatócsoportja, s munkatársai között (engem jó ideig mint pasaréti úri fiút Hegedüs nem akart felvenni) olyan a rendszer számára kétes káderek voltak találhatóak mint a hírhedten kálvinista Szesztay András, a cisztercita nevelésű, majd jezsuita seminarista Varga Károly, vagy a kegyvesztett Lukács György tanítványa, az akkor azért még igencsak marxista, de a hatalom által egyre inkább revizionistának tekintett Heller Ágnes. Én 1963-ban még a KSH-ban dolgoztam. Kollégám volt a hivatal által nagyra becsült (s akkortájt már egyáltalán nem üldözött) Ferge Zsuzsa és Cseh-Szombathy László is; a könyvtárban együtt dolgoztam az egykori horthysta katonatiszt Perjés Gézával, aki nemcsak finom úriember volt, hanem kiváló történelmi demográfus is. 1963-ban sikerült becsempésznem a KSH könyvtárába Horthy Miklós egykori madridi nagykövétének a fiát, az 1956 után rövid ideig börtönviselt Andorka Rudit.

Hadd fűzzek itt közbe egy anekdotát, amely illusztrálja az értelmiség kiegyezési szándékát az 1961–1963 közötti időszakban, s magyarázza az

1956-tal kapcsolatos amnéziát is. Rudival 1961 őszén vagy 1962 tavaszán kerültem barátságba. Én akkor a KSH könyvtárban a külföldi folyóirattár őre voltam, s mint ilyen én adtam ki a folyóiratcikk-fordításokat a munkára éhes fordítóknak, közöttük a leggyorsabb s legtöbb nyelvet beszélő, akkor még állástalan Andorka Rudinak. Első felesége, Iza imádta a vendégeskedést és a házibulikat, és a félig kész villában én is gyakori vendég voltam. Egy alkalommal Gyurkó Laci hívta meg Rudi, hogy összeismertessen minket. Laci akkoriban a pesti értelmiség (1963 táján még sem az ellenzéki, sem a másként gondolkodó kifejezések nem léteztek) üdvöskéje volt, 56 után börtönt járt, kritikus gondolkodó hírében állt (aki jól odamondogatott Dezséry Lászlónak, aki az evangélikus püspökből vasárnap déli rádiós moralizálónak lépett elő). Találkozásunkra valamikor 1962-ben került sor, s mint az Pesten akkor is szokás volt panaszoltuk, hogy milyen lassan változnak a körülmények. Én elég ostobán (mentségemre szóljon 24 éves voltam) azt mondtam, addig nem is változik semmi, amíg forradalom nem lesz. Laci és Rudi jól lehordtak, a forradalmakból csak baj lehet, csak a reformokban bízhatunk. 1956-ról szó se esett, az a messze múltban volt, az értelmiségnek azokban a köreiből, ahol én jártos voltam, az uralkodó vélemény az volt: belülről kell a rendszert folyamatosan megváltoztatni. Nem kevesen a későbbi ellenzékben (ha alá nem merültek) ezért léptek be a pártba, vagy legalábbis a KISZ-be, mert így remélték, hogy emberarcúbb szocializmus születésénél tudnak bábáskodni. Gyurkó Laci következetesen ezt az utat járta Kádár életrajzírójaként, s idővel az ellenzék első számú közellenségeként. De 1962-ben még nem volt említésre méltó ellenzéki értelmiség, s Laci nem ellenség volt, hanem barát. „Aki nincs ellenünk az velünk van” – e mondat szélesre tárta az ajtót a békességre vágyó értelmiség előtt, aki némi szólásszabadságért, a külföldi utazások lehetővé tételéért hajlamos volt a békés egymás mellett élésre.

A külföldi utazások nem kis szerepet játszottak az értelmiség pacifikálásában. Évtizedes elzártság után ismét lehetett külföldi konferenciákra járni, sőt külföldi ösztöndíjak is lehetővé váltak. (Jómagam is részesedtem ebben: 1964–65-ben egyike voltam annak a 25 magyarnak – sok kiváló emberrel, így Bródy Andrással, Fónagy Ivánnal együtt –, aki egy évet Ford-ösztöndíjjal az Egyesült Államokban tölthetett. A következő években Forddal megjárta Amerikát a magyar értelmiség sok kivá-

lósága Márkus Györgytől Zalai Ernőig. Egy egész rövid ideig – ez talán 1965-ben lehetett – még többszöri kilépőt is kaphatott az ember az útlevelében, ami tudomásom szerint példa nélkül áll az államszocializmusok történetében (s nem is tartott sokáig, mondjuk egy év alatt meg is szűnt ez a lehetőség).

Az 1963 áprilisában szabaduló értelmiségiek ugyanúgy érezhették magukat, mint a néhány évvel később Vietnamból Amerikába hazatérő veteránok – remélhették, hősként fogadják őket, s ehelyett inkább csak házibulik érdekességei lettek –, de ennek ellenére jelenlétük a pesti életben pezsdülést hozott. Társasági életem csúcspontja volt, amikor hetente járhattam egy társasága Konrád Gyurival, Mészöly Miklóssal, Donáth Ferencsel, Mérei Ferencsel, Litván Gyurival, Hernádi Gyulával, Jancsó Miklóssal, **Eörsi Pistivel**, Bíró Yvettevel, Heller Ágival és Fehér Ferivel. (Érdekes, se Bibó, se Lukács nem fordult meg ezekben a körökben – bár Bibóval sokat diskuráltam a KSH könyvtárban munka közben, de Lukáccsal még csak nem is találkoztam). Nem voltak népiek és urbánusok, ellenzékiek és kollaboránsok. Ez volt a hatvanas évek Budapesten.

Az ég azért persze nem volt felhőtlen. A konzervatívokat vagy igazhitűeket nem nyelte el azért a föld, s időnként jelét adták létezésüknek.

Hegedüs András 1965-ben leváltottak a Valóság főszerkesztői pozíciójából, mert túlságosan radikális reformernek tekintették már akkor. De nem tudok visszaidézni egy példát arra, hogy valakit azért bocsátották volna el az állásából vagy vitték volna be a Gyorskocsi utcába, mert írtak valamit... 1968 után ez már igencsak előfordult, s biztos akadtak kevésbé prominens értelmiségiek, akikkel szemben eljárak, de 1963–1968 között a legjobb tudásom és emlékezetem szerint a vezető értelmiséget békén hagyták. Nem vagyok egészen pontos: 1968 tavaszán lecsuktak néhány egyetemistát (Pór, Dalos, Haraszi tartozott ehhez a csoporthoz), akik a kínai követségre jártak tanácsért, miként lehetne a revizionista magyar rendszert megdönteni, s igazi proletárdiktatúrát teremteni Magyarországon. Úgy tudom, Dalos György még Rákosit is felkereste tanácsokért Krasznodarban. Hogy egész őszinte legyek: kevés szimpátiát tápláltam irántuk, bár néhányan közülük, amikor kigyógyultak a maoizmusból, a barátaim lettek. Ha erősen gondolkodom még egy másik példa is eszembe jut: még a KSH könyvtárában dolgoztam amikor a referens könyvtárosunk egy reggel nem jött dolgozni. Tudakoltuk, mi történt vele. Ennek a csendes úrnak volt egy baráti társasága, s miután gondosan áttanulmányozták a magyar alkotmányt és meggyőződtek arról, hogy Magyarországon elvileg többpártrend-

szer van, elhatározták, alakítanak egy ellenzéki politikai pártot, s annak megalakulását annak rendje és módja szerint az alkotmányban megjelölt hatóságnál be is jelentették. De mielőtt a rendőrség elvihette volna, úgy emlékszem igazgatónk, a kiváló, általam nagyra becsült Dányi Dezsőnek sikerült – ha emlékezetem nem csal – a Lipótmezőre becsempészni, ezért elmebetegnek vélték, s nem indítottak eljárást ellene. Ha ez mind igaz, akkor ez a hatvanas évek Kádár-rendszerének tipikus története. Többpártrendszerre csak örültek gondolhattak – de míg a Szovjetunióban a KGB zárta volna a renitenseket elmeegógyintézetbe, a hatvanas évek kádárista Magyarországon a jószívű könyvtárigazgató rejtette el a helyzetet nem kellőképpen felmérő munkatársát a rendőrség elől a Lipótra. Be kell vallanom, nekem se jutott eszembe a többpártrendszer. Sőt, amikor ez már a magyar ellenzéknek igencsak a napirendjén volt, 1980 körül egy írásomba ezt jegyeztem be: „*One party is one too many*” – pártból egy is túl sok.

Eddigi mondandóm lényege: a rövid hatvanas években a magyar falu ebben a furcsa kádárista szocialista vegyes gazdaságban olyan virágzásnak indult, amire a magyar parasztság történetében még nem volt példa (s amit sok falusi mind a mai napig visszasír), a pesti (és vidéki városi) értelmiség pedig – még ha időnként egy kicsit borgőzősen is – elég kényelmesen elhelyezkedett ebben a szép új világban. „*Szóma, ha mondom, segít a gondon, már egy köbcenti helyre biccenti*” – Aldous Huxley receptje működött. A bizonytalanoknak segített a reggeli rumos kávé, egy kis marihuána vagy esetenként egy csipetnyi LSD. Ne feledjük, nemcsak Magyarországon, a világban is a hatvanas évek voltak! A Yellow Submarine évtizede volt ez. Akinek ilyen vagy olyan politikai szeplője volt, bizonyos állásokba nem jutott, de azért ide vagy oda minden ismert értelmiségi el tudott helyezkedni, Bibó a KSH könyvtárába, Kemény a Széchenyi Könyvtárba, Andorka idővel nemcsak a könyvtárba, hanem a KSH legrangosabb főosztályára (Antall József megéppenséggel könyvtárigazgató lett – a kinevezéséhez alighanem a KB engedélyét is ki kellett kérni). Aki jó cikkeket, vagy könyveket írt, azokat

Bibó István

töbnyire cenzúrázás nélkül vagy enyhe cenzúrázással megjelentették, sőt akkortáiban még volt, aki el is olvasta, amit írtunk (pályatársaink, s persze a politikai rendőrség is, no meg Aczél György is). Ha Csurka Pista a szükségesnél jobban bebozított Szigligeten, s megeresztett egy-két antiszemita viccet, akkor egy időre Aczél letiltotta a darabjait, de azért előbb-utóbb csak kegyelmet kapott, s Pest legnépszerűbb színházi írója lehetett. Akiket meghívtak konferenciákra, s akiknek kifizették a külföldiek a költségeit, töbnyire még utazhattak is (bár Bibót tudomásom szerint soha nem engedték külföldre – miért éppen őt gyűlölte az AVO annyira? Talán azért, mert nem csinált semmit, csak gerinces ember volt?), és 1968 előtt még a vámosok szaglása sem volt eléggé kifinomult ahhoz, hogy kifelé a kéziratokat, hazafelé pedig az újságokat vagy könyveket kiemeljék a csomagból.

Mindez a szinte idilli állapot 1968 augusztusában megszakadt. A Csehszlovákia megszállása előtti napokban költöztem 8 évi házasság és három gyerek után életem első kétszobás öröklakásába a Zirzen Janka utcába, s ott ért a prágai tavasz letérésének a híre. Akkor képtelen voltam felmérni ennek világtörténelmi jelentőségét, s nem értettem meg, hogy annak a Kádár-rendszernek, amit 1963 óta ismertem, vége lesz. Hónapok óta számítottam arra, hogy a Szovjetunió be fog avatkozni – úgy véltem párhuzam van 1956 és 1968 között: ha a szovjetek elengedik Dubčeket, elkezdődik a világbirodalom felbomlása, s úgy képzeltem, erre a Szovjetunió nem hajlandó. Az nem jutott eszembe, hogy ez a Varsói Szerződés közös akciója lesz, de ha megkérdezték volna tőlem, számítanék-e arra, hogy egy ilyen felkérésre Kádár nemet mondjon, aligha válaszoltam volna igennel. Cinikus voltam vagy reálpolitikus – nem tudom. Szerettem volna, ha a prágai tavasz győz, de szinte biztos voltam benne, hogy ennek nincs semmi esélye.

Több jeles kollégám és barátom – Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Márkus Mária – 1968 augusztusában Korculán volt a Praxis kör éves konferenciáján, s aláírtak egy tiltakozó nyilatkozatot. 1963 óta, ha emlékezetem nem csal ez volt az első nyilvános tiltakozás a magyar kormány és párt politikája és – ez még ennél is súlyosabb – a Szovjetunió politikája ellen. Hegedüs András, akinek akkor a tudományos titkára voltam, s barátságának mondható kapcsolat alakult ki közöttünk, nem volt ott, de megírta a maga külön tiltakozó nyilatkozatát. Emlékszem Heller Ágival diskuráltam akkor Csehszlovákia megszállásáról. Azt mondta: 1968-cal minden megváltozott, ezután már nem lehet hinni a Szovjetunióban. Én hitetlenkedtem, mondtam is neki. Miért kellett ehhez

1968-ig várni? Miért nem volt elég már Kronstadt? A Buharin-per? A Rajk per? 1953? 1956? De én tévedtem, s Áginak volt igaza. Az általam sorolt események mind-mind vezettek kiábránduláshoz, de azért mégis maradtak – ha csökkenő számban is – igaz hívők. Valamiért, amit a mai napig nem egészen értek, 1968-ban elindult az a folyamat, ami már megállíthatatlanul vezetett 1989-hez.

Ostobaságomra nem találok mentséget. Mégiscsak én voltam *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv társszerzője, az első társadalomtudós, aki kifecsegte az értelmiség jól titkolt flörtjét az 1960-as években az államszocialista hatalommal. Annyira nem értettem – értettük, ehhez Gyurit is hozzá kell tennem – 1968 jelentőségét, hogy könyvünket, aminek a témáján 1968-ban már igencsak gondolkodtunk, csak hat évvel később fejeztük be, s abban ugyan már írtunk a „bürokratikus rend” ellentámadásáról, de még 1974-ben sem ismertük fel, hogy a szerelmi kalandnak vége van. 1968. augusztus 21. az értelmiség számára olyan volt – ha szabad ezzel az analógiával élnem – mintha valaki megtudná, hogy élete párja a legjobb barátjával csalja. Attól még nem adja be másnap a válókeresetet, de a házasság vagy szerelem nagy valószínűséggel megkeseredik, s előbb-utóbb eljut a válásig.

1968-ban a Kádár rendszer nagy kiegyezésének a három tartóoszlopából az egyik, az értelmiséggel (s itt elsősorban a humán- és társadalomtudományos értelmiségre kell gondolnunk) kötött szövetség megroppant. Ahogy az a rendszer, amit itt Kádár-korszaknak nevezek, nem 1963. április 4-én kezdődött, nem fejeződött be 1968. augusztus 21-én. A rezsim terhes volt a kiegyezéssel már 1963. április 4. előtt is, s az egyébként sokunk számára olyan ígéretes magzat, egy esetleg működőképes és viszonylagosan demokratikus szocializmus lehetősége sem vetélt el egyetlen nap alatt; a magzat végleges elhalásához húsz esztendőre volt szükség. Nehéz túlbecsülni az értelmiség 1968-ban kezdődő, de folyamatosan mélyülő kiábrándulásának a jelentőségét a rendszer felbomlásában. Az értelmiség elhidegülése a rendszertől, majd szembefordulása vele aláásta a rendszer legitimitását. 1968 és 1989 között egy „diskurzív” forradalom zajlott, amiben lépésről-lépésre az értelmiség elvetette a rendszer önlegitimáló nyelvezetét. Nem kellett túl sok idő ahhoz, hogy nem illet többé „marxistául” beszélni, ahonnan egy lépés volt, hogy a szocializmusból negatív jelző legyen, s az értelmiség kezdjen két hurrát mondani a kapitalizmusra. A nyolcvanas évek közepén a kórushoz a késő kádári technokrácia is csatlakozott már.

Ha jól emlékszem 1986-ban lehetett, hogy Ránki Gyuri meghívott egy konferenciára Bloomington-

ba. A konferencián részt vett a Nemzeti Bank akkori elnök-helyettese. Beszél a gazdaság átalakításának meglehetősen radikálisnak tűnő programjáról. Én naivan azt kérdeztem tőle, mit fog ehhez a politikai bizottság szólni? Erre ezt válaszolta: Iván, az ötvenes években a párttól rettegtek; a hetvenes években megvetették a pártot, ma a párt nem számít. Félelmetesen pontos diagnózis volt. Marxizmus, szocializmus, a párt *irreleváns* vált, valami olyasmivé, amivel azonosulni kényelmetlen vagy idővel akár szégyenletes lett. A magát egyre inkább ellenzékiként, disszidensként definiáló értelmiség diszkurzíve legyőzte a pártállam hatalmát. Csak idő kérdése volt ezután, mikor olvad el a jéghegy.

Idáig alig esett azonban szó a nagy kiegyezés harmadik pilléréről, az ipari munkássággal történt megállapodásról, pedig ez igencsak fontos volt az 1963–1989 közötti osztálybékéhez s sokat magyaráz az azóta is létező Kádár nosztalgiából. Amint már utaltam rá, a háztáji gazdaságok sikere arra ösztönözte a gazdasági vezetést, hogy a modellt mintegy lemásolják az ipari termelés és szolgáltatások szférájában is. Ez egyébként már spontán módon is beindult – leginkább azért mert a háztartások jelentős része két lábon állt. A magyar falu a férfiak szempontjából szinte „alvó-településsé” változott, az igazi kereső üzemet, a háztáji gazdaságot a asszonyok irányították. Már a hatvanas évek végén végzett kutatásaikban Makó Csaba és Héthy Lajos felhívták a figyelmet arra, hogy az ipari munkásságnak is kettős kötődése volt: amikor mezőgazdasági csúcsidőszak volt, szükség volt az ő munkájukra is, ilyenkor a munkások „beteget” jelentettek, s néhány napot ott-hon dolgoztak. Héthy és Makó jó szemmel felfigyeltek arra, hogy ennek hatására a vállalatok belüli hatalmi viszonyok számottevően átalakultak, a munkásoknak valamiféle ellenhatalma alakult ki. A művezetőknek mintegy gazsulálniuk kellett a munkásoknak, hogy ne csoportosítsák át a munkaidejüket túlságosan az állami nagyvállalatokból a családi miniüzembe. Ezért is állítottam, hogy a szocialista vegyes gazdaságban a reform nagy nyertesei a „közvetlen termelők”. Ennek a megfigyelésnek egyébként nagy hatása volt a kései államszocializmussal foglalkozó legjelesebb amerikai társadalomkutatókra, David Starktól, Michael Burawoy-on keresztül Victor Nee-ig.

A profitábilisabb mini magánüzem versenyre kényszerítette az állami óriásvállalatokat. Erre adott válaszként születik meg a nyolcvanas években a *vgmk*, a *vállalati gazdasági munkaközösség*, ami mondhatnánk a háztáji gazdaság ipari tükörképe. A munkaerő munkában tartásáért küszködő művezetők s vállalati menedzserek lehetővé tették a vállalat dolgozóinak, hogy vala-

miféle profitmegosztási alapon a vállalat keretében, a vállalat eszközeit felhasználva, munkaidőn túl végezzenek el termelési feladatokat – a szokásos bérüknél sokkal magasabb jutalmazásért. A VGMK egy embrionális mini magángazdaság az állami vállalat méhében.

Így alakul ki a kései államszocializmus mondhatnánk „harmadik jobbágysága”. A jobbágyság rendszerének a problémája jórészt abban állt, hogy a jobbágyok, akiket a hét meghatározott részében az uradalmi gazdaságban köteleztek munkára cserébe azért, hogy saját házuk, kis földjük lehessen, nem nagyon tüsténkedtek az uradalmi birtokon, ott kipihenték magukat, hogy amikor hazatérnek gőzerővel elkezdjenek dolgozni a családi üzemben.

A kései Kádár korszak szocialista vegyes gazdaságában nagyon hasonló volt a helyzet. Itt is csak azért volt tsz-tag az asszony, hogy jogosult legyen a háztájira, de igyekezett olyan keveset dolgozni a „közösben” amennyit csak lehet, s tartalékolta idejét és erejét a háztájira. A VGMK rendszerével ugyanez volt a helyzet az ipari üzemekben, a hivatalos munkaidőben „pihentek” a munkások, hogy aztán teljes erőbedobással tudjanak dolgozni a munkaidő után. Berend T. és Ránki becslése szerint az így meghatározható második gazdaságban állították elő a GDP mintegy 40 százalékát, s onnan származhatott a családi jövedelemnek akár a nagyobbik része is.

A szolgáltatások szférájában hasonló funkciókat töltöttek be a „gebinek”, a formailag állami tulajdonban levő, de magánüzemeltetésre átadott üzletek. Így a jövedelemelosztás egy sajátos rendszere alakult ki. Az ügyesen gazdálkodó parasztmunkás, aki kis háztáji gazdaságában intenzív baromfifarmot alakított ki vagy földiázott, jelentős jövedelemre tehetett szert, nem is beszélve a gebinesekről, akik az 1960-as évekre már a legjobban kereső emberek közé tartozhattak. Akadtak mérnökök és közgazdászok, akik az elvileg jól kereső állami állasukat feladták egy jól jövedelmező gebinért.

Hadd fűzzek ide is egy anekdotát. A KSH Külkereskedelmi Osztályán mondhatnám a „főnököm” Csihák Gyuri volt. Már elkerültem a KSH-ból, amikor hallottam, magasabb beosztásba – talán főelőadóként – átment Csikós-Nagyhoz az Árhivatalba. Amikor 1968-ban a Zirzen Janka utcába költöztem, leszállok a 28-as busz végállomásán hazafelé baktatva, s kit látok a sarki gebines trafikban? Nem mást mint Csihák Gyurit s hirtelenszőke feleségét. Otthagytá az Árhivalt a trafikért, és nyilván nem járt anyagilag rosszul.

A hatvanas-hetvenes évek Magyarországon megérte parasztnak lenni. Egy jó háztáji gazdaságban, (vagy a nyolcvanas évekbeli vgmk-kban) jobban lehetett keresni, mint egy mérnöknek, közgaz-

dásznak, vagy akár párttitkárnak. Ezért volt teljesen igaza Victor Nee-nek, amikor – amerikai kollégáinak nagy megrökönyödésére – azt írta az 1980-as évek kínai reformjait vizsgálva, hogy a piaci átmenet (s ez alatt a központosított, kollektivizált agráriumból a szocialista vegyes gazdaságba való átmenetet – a családi mezőgazdasági kisüzemek térnyerését értette) nyertesei a „közvetlen termelők” (értsd parasztok) voltak, míg a vesztesek a „redistributorok” (értsd párttitkárok) voltak. Ez a megállapítás igaz az általam meghatározott Kádárkorszakra (mondjuk úgy: a klasszikus korszakra) és a kínai reform első évtizedére (amit én is, Nee is „alulról építkező kapitalizmusnak” vagy szocialista vegyes gazdaságnak nevezünk el).

A második gazdaság, a háztáji, s az azt másoló, utánzó ipari szervezetek már 1968-ra kialakulnak, de igazi virágzásuk a 70-es évekre és a 80-as évek elejére esik. Mindez nem mond feltétlenül ellent koncepciómnak. Ahogy a Kádár-rezsim folyamatosan elveszíti értelmiségi bázisát, politikai stabilitását egyre inkább a parasztságnak és munkásságnak tett engedmények biztosítják. A második gazdaság egyre növekszik, az állami szektor üresedik, és az így keletkező űrt tölti be a Fekete János által folyamatosan termelt külföldi kölcsön.

Magyarországot 1975 májusában hagytam el egy „útilapival”. Erre a papirosra az volt írva: „*kibocsátotta a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma, érvényes a világ minden országára, kivéve Magyarországot*”. Mit mondjak: érdekes laissez-passer. Hét évig nem engedtek haza. Amikor anyám meghalt 1978-ban (akkor már volt ausztrál útlevelém) a sydney-i magyar konzul azzal utasította el a vízumkérelmémet, hogy én Ma-

gyarországon „persona non grata” vagyok. A hetvenes évek közepe volt az uralkodó rend ellentámadásának a hőskora. De 1982-ben megint kaptam valóságos magyar útlevelet, s júniusban megérkeztem Budapestre. Nem akartam hinni a szememnek, annyi minden megváltozott, s ami leginkább megdöbbenett, az a magánszektor térnyerése volt.

Knopp András, a KB osztályvezető-helyettese üzent nekem Szalai Sándorral, hogy beszélni szeretne velem. Engem is érdekelt a találkozás, úgy tudtam, Knopp igencsak részese volt annak, hogy nekem Magyarországról el kellett mennem. Szóval megbeszéltünk egy randevút az akkori Gresham kávéházban. Mint ilyenkor lenni szokott általában ő beszélt – én jó hallgató vagyok. Aztán gondoltam, valamit mégis mondanom kellene nekem is így kiügyeskedtem egy kérdést magamból: „András, látom a magánszektor gyors terjedését. Nem tartasz attól, hogy itt a kapitalizmust fogják restaurálni?” (Akkoriban voltam baloldaliságomnak a legradikálisabb fázisában – a hetvenes években Ausztráliában, ha az ember szociológus volt, illetl radikális baloldalinak lennie). Knopp erre valahogy így válaszolt: szó sincs róla. Én is megszoktam péknél veszem a kenyereket, mert jobb kenyeret süt, mint az állami pékség. Upsz, gondoltam, ha mindig ez lett volna a véleményetek, sok zűrzavartól megkímélhettétek volna az országot.

A nyolcvanas évek elejére-végére a játszma már változóban volt. A hatvanas években vagy akár a hetvenes évek elején is a paraszt-munkás, a gebines megtűrt kiegészítő jelenség volt (akiket a jövedelmükben lemaradó, s ezért irigykedő párttitkárok nem igazán kedveltek. Az „üzérkedésért”, azért ha egy gebines túlságosan kilógott a

sorból jövedelmét illetően, akár börtön is járhatott. A nyolcvanas évekre ez már mind megváltozott. A nómenklatúra felismerte a kialakuló magángazdaság előnyeit, s ha maga nem is kapcsolódott be, a gyerekeit már gyakran ebbe az irányba terelgette. A nyolcvanas évek közepén én ezt a „kettős háromszög modellel” írtam le: elkezdődött a redisztributív és a piaci rendszerben elért előnyök és hátrányok halmozódása: az, aki jól járt a gazdaság bürokratikus/redisztributív szektorában, kezdte megszerezni a piaci szektor előnyeit is. A magas beosztású káder már nem állami lakást akart magának, hanem agyonszubszencionált telket vásárolt (vagy ingyen vette bérbe azt a Rózsadombon 99 évre), ami csak a legmagasabb kádereknek állt rendelkezésére, és ott öröklakást épített magának és/vagy a gyerekeinek. Megkezdődött a magas nómenklatúra tőkefelhalmozása, a nómenklatúra gyerekeinek átirányítása a magán üzleti szektorba s beindult a „spontán privatizáció”, a közvagyon magánvagyonná való átvarázslása a nómenklatúra érdekei szerint és gyakran zsebébe.

De ez a történet már nem az én történetem. Arra kértek, tartsak előadást a Kádár-korszakról. Én a Kádár-rezsim néhány évét, az 1963 és 68 közötti időszakot tartom a Kádár-korszaknak, s ennek a lényegét abban a nagy kiegyezésben látom, ami a bürokratikus rend, a parasztság, értelmiség és munkásság között létrejött, s ami 1968-cal már bomlásnak indult. 1968-tól az értelmiség humán és társadalomtudományos körei kiábrándultak, a technokrata frakció, a kései kádári technokrácia pedig iszapbirkózásba kezdett az uralkodó renddel, mely a munkásságnak és parasztságnak tett újabb és újabb engedményeivel kiürítette az állami gazdasági szférát, annak a növekvő lyukait kölcsönökkel toldozgatta, majd idővel annyit sajátított ki belőle magántulajdonként, amennyit csak tudott és nem szégyellt. A hatvanas évek kényes egyensúlya megbomlott, s az államszocializmus hajója süllyedni kezdett. A mentőcsónakban csak a nómenklatúra szerencsés tagjainak, gyerekeinek és a késő kádári technokrácia tagjainak, a lesipuskás értelmiségből az új politikai osztályba felkapaszkodóknak jutott hely, a társadalom többsége, az egykori paraszt–munkások s a munkásosztály gerince a Titanic-kal süllyedt.

Világtörténelmi momentum volt-e a rövid hatvanas évek Magyarországon? Nem tudnám bizonyítani, hogy Teng

Hsziao-ping mennyire figyelt oda ennek az aprócska országnak a reformfolyamataira, de ha megtette akkor nem az új gazdasági mechanizmus nyerte el a tetszését, hanem a háztáji gazdaságból kiindulóan építkező szocialista vegyes gazdaság. Kína a reform első tizedében hozzá se nyúlt a nagyvállalati szektorhoz, nem volt új gazdasági mechanizmusa, s még kevésbé használta az 1989 utáni tömeges privatizáció politikáját. Az alulról építkező kapitalizmusnak a hatvanas évek Magyarországon – először az államszocializmus történetében – mintha meglett volna az esélye. De a „nagy kiegyezés” bomlása után a Kádár-rezsim utat tévesztett. Próbálkozott a megvalósíthatatlannal: az állami tulajdonban levő nagyvállalatok nyereségesebbé tételével, majd 1989 után a kapitalizmust felülről lefelé építették, a nagyvállalatok privatizációjával. A kései Kádár-rezsimben a bürokratikus rend és a kései kádári technokrácia küzdelmében jóformán semmi lehetőség sem nyílt arra, hogy beinduljon a kisüzemi világban a tőkefelhalmozás, kisüzemekből nagyobb üzemek nőjenek ki. A hatvanas években beindult reményteljes folyamat zsákutcába jutott. Míg Kínában az alulról építkező kapitalizmus a tőkés világ történetének a legnagyobb sikereit érte el, a magyar fejlődés felülről kezdett lefelé építkezni, ám már a hetvenes évek vége óta a stagnálás és recessziók hullámai között ingadozott.

A hatvanas években mintha lett volna egy pillanat, amikor úgy tűnt, a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés akár fel is lendülhetne, de ez szinte nyomban elakadt. Volt-e Kádár Jánosnak bármilyen szerepe a hatvanas évek röpke jégzajlásában, abban, hogy egy pillanatra kicsit szabadabb levegőt szippanthattunk, s kicsit jobban élhettünk? Nem tudom. Felelős volt-e a késő Kádár-rezsim stagnálásáért, vádolhatjuk-e azért, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország nemhogy felkapaszkodna, hanem inkább lefelé csúszik a kelet-európai félperiféria országai között? Kinek az örököse a posztkommunista magyar politika és politikai elit, Kádár Jánosé, vagy inkább Horthy Miklósa? Ezt sem tudom. Írásom egyetlen mondanója: Kádár János hosszú regnálásában volt néhány olyan év, ami a régióban éppen átutazó vándorcigány számára ígéretesnek tűnt, és a nyolcvanas évek Kínájához hasonlóan lehetett volna jobb folytatása, mint amit az elmúlt negyven évben át kellett élnünk. A történelem nem volt kegyes Kádár Jánoshoz. „*Tisztáznom kell az arcomat*” – mondta 1989 áprilisában, s azt aligha lehetett elvárni a lassan örületbe süllyedő Kádártól, hogy vállalja a felelősséget azokért az arcaiért, amikre igazán nem lehetett büszke. De ha az 1960-as évek tükrébe nézte volna csak magát, talán annyit elmondhatott volna: no, ez azért nem is sikerült olyan nagyon rosszul. Ezt talán még vállalni is tudom. Halottról jót, vagy semmit, különösen születése napján.

De egy lábjegyzet még ide kínálkozik ehhez a blikkfangosra szándékoltszóhoz. Amit én eb-

ben az előadásban Kádár-korszaknak neveztem, egybeesik a „hatvanas évekkel” – egy olyan időszakkal ami a felszabadulás (és szabadság) és a remények kora volt az egész fejlett világban is. Ekkor még lehetett reménykedni egy igazságosabb, egyenlőbb, szabadabb és demokratikusabb jövőben (azóta nem sokan hisznek abban, hogy trade-off nélkül ezek a célok összeegyeztethetők lennének), amiben Kelet és Nyugat útjai találkozhatnak.

1964 őszén a Columbia Egyetemen voltam Ford-ösztöndíjjammal, s izgatottan olvastam a híreket a Berkeley-ben zajló eseményekről, Mario Saviónak a Sproul Hall előtt, a diákok által foglyul ejtett rendőrautó tetejéről a szólásszabadságért mondott beszédeiről. 1965 januárjától fél évet én is Berkeley-ben töltöttem, ahol a „free speech” mozgalom „filthy speech” mozgalommá kezdett degenerálódni, de azért fel-emelő volt a májusi első vietnami há-

ború-ellenes „teach-in”: az uszoda melletti mezőn ültünk ezrével, s hallgattuk Joan Baezt énekelni. Ekkor hallottam először és utoljára Trockij életrajzírójának, Isaac Deutschernek a szónoklatát. A szabadságharcos, emberi jogokért küzdő, antirasszista, pacifista, szabadszerelmes, LSD-s hatvanas évek se tartott sokáig, 1968 májusában leverték a párizsi diákok kezdeményezésére indult általános sztrájkot (amiben 11 millió francia munkás vett részt), s 1968 novemberében Richard Nixont választották meg az Egyesült Államok elnökének. A rövid hatvanas évek a végéhez közeledett Amerikában és Európában is – ebbe a sorba jól illett a kelet-európai konzervatív, neosztálinista fordulat. Az a kis ablak, ami a hatvanas évek közepén kinyíltni látszott egy szabadabb jövőre hamarosan bezárult. Itt a vége, fuss el véle... talán még igaz se volt. Lehet, hogy csak álmodtam az egészet.

Ha 1978-ban nem fordult volna a történelem Kínában, s nem indult volna el ott az államszocializmusból való átmenet eddigi legsikeresebb kísérlete, a Kádár korszak rendhagyó eseményeit könnyebben írnám le úgy, mint a glóbusz egészén zajló jégzajlás egy nem túl jelentős melléktermékét. Ha van valami, amiért érdemes emlékezni az 1963–68 közötti magyar nagy társadalmi kiegyezésre, azok az intézményi analógiák, amik az akkori magyar átalakulás és az 1980-as évek kínai reformjai között felsejlenek. Ennyiben lehet „világtörténelmi momentumot” tulajdonítani a háztáji gazdaságnak és a libatömő parasztságoknak – s Kádár Jánosnak. ■